

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2
(Kasım/November 2022)

Abbâsî İslâm Tarihyazıcılığını Edebî Eleştiri Odağında Okumak: Tayeb el-Hibri Örneği

Reading the ‘Abbāsīd Islamic Historiography with the Focus on Literary Criticism: The Case of Tayeb el-Hibri

Yaşar Çolak

Dr. Öğr. Üyesi, İbn Haldun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., İbn Haldun University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Islamic History
Istanbul/Turkey

yasar.colak@ihu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-7932-6155

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 02 Eylül 2022

Date Received: 02 September 2022

Kabul Tarihi: 13 Ekim 2022

Date Accepted: 13 October 2022

Yayın Tarihi: 30 Kasım 2022

Date Published: 30 November 2022

Yayın Sezonu: Güz

Publication Season: Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1170369>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Atıf/Cite as

Çolak, Yaşar. “Abbâsî İslâm Tarihyazıcılığını Edebî Eleştiri Odağında Okumak: Tayeb el-Hibri Örneği”. *Dergiabant* 10/2 (Kasım 2022), 324-343. <https://doi.org/10.33931/dergiabant.1170369>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

Abbâsî İslâm Tarihyazıcılığını Edebî Eleştiri Odağında Okumak: Tayeb el-Hibri Örneği

Öz

Bu çalışma, Abbâsî İslâm tarihyazım geleneğini edebî tahlil perspektifinden ele alan Amerikalı araştırmacı Tayeb el-Hibri'nin akademik çabalarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İlk bölümde Batı'da geliştirilen yazılı eserlerin doğasını ve temel formlarını ortaya çıkarmayı amaçlayan edebiyat eleştirisini İslâm tarihinin klasik kaynaklarına uygulamaya çalışan Batılı İslâm araştırmacılarının çalışmalarına kısaca temas edilmektedir. İkinci bölümde ise Hibri'nin çalışmaları hakkında kısaca bilgiler verilmekte, akabinde edebî tahlil yoluyla erken dönem Abbâsî hilafetine dair kaynaklardaki bilgilerin mahiyetine ilişkin ulaştığı sonuçlar değerlendirilmektedir. Hibri, Ortaçağ Müslüman tarihçilerin düşünce dünyasını yeniden inşa etme ve onların edebî başarılarına gereken değeri verme çabasında, hem filolojik hem de tarihsel eleştiri paradigmlarını aşan bir metodolojiye ihtiyaç duyulduğu kanaatindedir. Bu düşünce çizgisini takip ederek iki önemli başyapıtında İslâm tarihçiliğinde tarihsel gerçekliğin inşasında en temel araçlar olarak kullanılan haberi/rivayeti bir söylem olarak ele almakta, haberin/rivayetin kendisi kadar tutarlı bir anlatıya nasıl dönüştürüldüğüne ilişkin interaktif süreci irdelemeye çalışmaktadır. Ortaçağ İslâm tarihçilerini yaşadıkları dönemin toplumsal, tarihsel, ekonomik koşullarına bağlı olarak oluşturdukları tutarlı anlatılarla geçmişi yorumlamaya çalıştıklarını, bunu yaparken mecaz, kinaye, kelime oyunları ve ironi gibi bir dizi karmaşık üslup biçimlerini kullandıklarını ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm tarihyazıcılığı, Tarihsel eleştiri, Edebî eleştiri, Tayeb el-Hibri, Taberî.

Reading the 'Abbāsid Islamic Historiography with the Focus on Literary Criticism: The Case of Tayeb el-Hibri

Abstract

This study aims to evaluate the academic endeavours of an American researcher, Tayeb el-Hibri, who approaches to the 'Abbāsid Islamic historiography from the perspective of literary analysis. The first part briefly touches upon some works of Western scholars who try to apply literary criticism developed in the West with the aim of revealing the nature and basic forms of written works, to the classical sources of Islamic history. The second part provides with a brief information about his academic studies, and then evaluates the conclusions he has reached on the nature of the sources about the early 'Abbāsid caliphate through literary analysis. Hibri contends that a methodology that goes beyond paradigms of both philological and historical criticism is needed to reconstruct the thought world of the medieval Muslim historians and to recognize their literary achievements. Following this line of thought, in his two important masterpieces, he deals with the *khabars*/reports, used as the most basic agents in the construction of historical fact in Islamic historiography, as a discourse, and tries to examine the interactive process of how the individual reports/*khabars* are transformed into a coherent narrative. He argues that medieval Islamic historians tried to interpret the past with coherent narratives they created depending on the social, historical and economic conditions of the period in which they lived, while using a series of complex stylistic forms such as metaphor, allusion, pun and irony.

Keywords: Islamic historiography, Historical criticism, Literary criticism, Tayeb el-Hibri, al-Ṭabarī.

Giriş

İslâm tarihi araştırmalarında edebî analiz yöntemini uygulayan Tayeb el-Hibri'nin mensup olduğu geleneği ve alana yaptığı katkıları ortaya koyabilmek ayrıntılı bir giriş gerektirir. Bu itibarla bu kısımda yazılı eserlerin doğasını ve temel formlarını ortaya çıkarmayı amaçlayan edebî eleştiri ve bu yöntemi İslâm tarihinin klasik kaynaklarına uygulamaya çalışan Batılı İslâm araştırmacılarının çalışmalarına kısaca temas edilecektir. İslâm tarihine ilişkin yazılı kaynaklar Batı'da son iki asırlık dönemde pek çok çabanın merkezinde yer almıştır. Geleneksel oryantalistler İslâm toplumunun arşivi diyebileceğimiz klasik kroniklerin ortaya çıktığı şartları ve tarihsel gelişimini yazar merkezli perspektifle ele alırken, yenilikçiler söz konusu kaynakların tematik, yapısal ve anlatsal eleştirisine önem vermeye başlamışlardır. Bu durum Batı'daki İslâm tarihyazıcılığının geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru bir dönüşüm sürecine girmiş olduğuna işaret etmektedir.¹ Bu dönüşüm sürecinde Batı bilim tarihinde geliştirilen tarihsel-eleştirel yaklaşımlar, 1970'li yılların başlarından itibaren edebî eleştiri adı verilen metin merkezli yorumlamalara dayalı bir meydan okumayla karşılaşmıştır.² Tarihe ilişkin materyalin sözünü ettiğimiz edebî eleştiri yöntemiyle incelendiği çalışmalarda kaynakların orijini ve tarihsel gelişim seyrinden daha ziyade tarihte vuku bulan olaylara dair rivayetlerin anlatsallığı (narrativity), metinselliği (textuality) ve farklı metin gruplarıyla ilişkisi (intertextuality) üzerinde durulduğu görülmüştür. Bir yöntem olarak edebî eleştiri, yazar, okuyucu ve metin arasındaki ilişkiyi anlamayı sağlamak amacıyla "metindeki düşünce ve duyguları kavramaya çalışmak ve yazarın bu düşünceleri nasıl ifade ettiğini, duygularını dilin sunduğu imkânlar yoluyla bize nasıl aktardığını keşfetmek" şeklinde açıklanmaktadır.³ Bu yöntemin anlatı eleştirisi, retorik eleştirisi, semantik söylem eleştirisi, yapısal ve post-yapısal eleştiri, okur-tepki eleştirisi, yapıbozum okuma gibi birbirinden farklı biçimleri olmakla birlikte,⁴ tarih disiplininde anlatı eleştirisinin daha yaygın olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Anlatı eleştirisi ise anlatının kendisini odağına alıp, içindeki olayları, arka planını, karakterlerini ve verilen mesajı ortaya çıkarmayı hedefleyen ilmî bir çabayı ifade etmektedir.⁵

Metodolojik ayrışmaya tekabül eden edebî eleştirel çalışmaların yaygınlaşmasında, genel olarak teoloji, beşerî ve sosyal bilimler alanında Batı'da kaydedilen gelişmelerin yanısıra Yeni Tarihselcilik (New Historicism)⁶ akımının da etkili olduğu ileri sürülebilir.

¹ Aaron M. Hagler, "The Shapers Of Memory: The Theatrics of Islamic Historiography", *Journal of Islamic and Middle Eastern* 5/1 (2019), 1.

² Fred M. Donner, "Modern Approaches to Early Islamic History", *The New Cambridge History of Islam*, ed. C. Robinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 1/ 630-631; Albrecht Noth-Lawrence I. Conrad, *The Early Arabic Historical Tradition* (Princeton, New Jersey: The Darwin Press, 1994), 24-25.

³ Rıza Filizok, "Edebi Analiz Nedir?", <http://www.ege-edebiyat.org/docs/454.pdf> 25.07.2016.

⁴ Stephen D. Moore, *Literary Criticism and the Gospels: The Theoretical Challenge* (New Haven, CT: Yale University Press, 1989)'ten aktır. Fikret Karsic, "Textual Analysis in Islamic Studies: A Short Historical and Comparative Survey", *Islamic Studies* 45/2 (Summer 2006), 213.

⁵ Fatma Betül Altıntaş, *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, , 2019), 44-45.

⁶ Amerikalı edebiyat eleştirmeni Stephen Greenblatt tarafından öncülük edilen Yeni Tarihselcilik akımı hakkında bk. G.K. Erdemir, "Yeni Tarihselci Söylem Işığında Bir Disiplin Olarak Edebiyat", *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24 /95 (2018), 299-312.

Bilindiği üzere Alman tarihçi Leopold Von Ranke'nin öncülüğündeki bir kısım tarihçiler kendilerinden önceki dönemde edebiyatın bir dalı olarak değerlendirilen tarihyazım geleneğini pozitivist bir zemine çekme yönünde kayda değer çabalar sarf etmişlerdir. Bu grubun savunduğu belgesel kaynaklara dayalı tarihyazımı 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar vazgeçilmez bilimsel bir model olarak kabul görmüştür. Ancak edebiyat eleştirisi ve dil felsefesindeki son gelişmeler bu modele güveni sarsmıştır.⁷ Bunun etkisiyle 1960'lı yılların başlarından itibaren ortaya çıkan ve 1980'li yıllarda hayli güçlenen Yeni Tarihselcilik akımına mensup olanlar, tarihsel belgelerin edebiyat metinleri gibi incelenmesi gerektiğini hararetle savunmaya başlamışlardır.⁸ Yeni Tarihselciler, edebî kültür ile toplumsal, siyasal, dinî, düşünsel, ekonomik ve estetik süreçler arasında doğrudan bağların bulunduğu önkabulünden hareket ederek, tarihyazımını daha ziyade sanat edimi olarak değerlendirmiş, tarih ile kurgunun ortak bir zemini paylaştığını, tarihçinin gerçekliği kendi bilinciyle filtrelediğinden herhangi bir tarihsel olayla ilgili ürettiği anlatının nesnellik iddiası taşımayacağını savunmuşlardır.⁹ Bu bağlamda ünlü İngiliz tarih felsefecisi Keith Jenkins, geçmişe dair bir söylem olarak tarih ile bu söylemin nesnesi olarak geçmişin iki ayrı şeyler olduğu fikrini ortaya atmıştır. Jenkins'e göre "geçmiş ve tarih birbirinden bağımsız olarak akıp gider" ve bunun nedeni, bir nesnenin farklı söylemler tarafından farklı şekilde okunabilmesidir.¹⁰ Fransız tarihçi ve söylem çözümleyici Michael de Certeau ise tarihyazımı senaryolar üreten ve tarihin yaratılması görevini üstlenen bir pratik olduğunu savunmuş, bu yüzden tarihsel olaylar ile tarihsel bilgi arasında ayırma gitmek gerektiğini ileri sürmüştür.¹¹ Yeni Tarihselcilik akımının 1990'lı yıllarda yükselişine önemli katkılar sunan Hayden White da, yazılarında kurgusal ve tarihsel anlatıların birbirine paralellik arz ettiğini vurgulamıştır. White tarihsel anlatıları edebî bir tür olarak değerlendirerek tarihçinin dikkatini geçmişin nesnel anlatımından ziyade metnin kendisine, gerçeklik arayışından çok estetik boyutuna odaklaması gerektiğini ileri sürmüştür.¹² Julie Scott Meisami'nin vurguladığı gibi, Batı tarihçiliğinin edebî ve retorik yönüne ilişkin yapılan araştırmalar, öncelikle "olgu"yu "kurgu"dan ayırmaya odaklanan bilim adamlarınca yapılan çalışmalar, Batı'daki erken dönem İslâm tarihi metinlerinin incelenmesinde edebî eleştiri yöntemlerinin uygulanmasında hayli etkili olmuştur.¹³ Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bu çalışmalarda kaynaklara tarihsel olayları ve olguları yansıtan araçlar olmaktan daha ziyade, geçmişini yorumlayan edebî metinler olarak yaklaşılmış, müellif, okuyucu ve daha önce yazılmış literatürle olan ilişkisi açısından çözümlenmesi amaçlanmıştır. Gelinek nokta

⁷ Farklı edebî eleştiri teorilerinin kısa bir özeti için bk. Terry Eagleton, *Literary Theory: An Introduction* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983).

⁸ Ali İhsan Kolcu, *Edebiyat Kuramları Tanım-Tenkit-Tahlil* (Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2008), 395.

⁹ Olivia Chirobocea, "Perspectives on the Relation between History and Fiction", *Philologica Jassyensia*, 13.2/26 (2017), 191; Sami Yeşilyurt, "Nedim Gürsel'in Romanlarının Yeni Tarihselci Bağlamda Okunması", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4 /1-II (Winter 2009), 1991.

¹⁰ Keith Jenkins, *Re-Thinking History* (London: Routledge, 2003), 7.

¹¹ Michel de Certeau, *The Writing of History* (New York: Columbia University Press, 1988), 6.

¹² Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973), x, 7; agml. "The Historical Text as Literary Artifact", ed. Vincent B. Leitch, *The Norton Anthology of Theory and Criticism* (W.W. Norton & Company, 2018), 1461-1463.

¹³ Julie Scott Meisami, "History as Literature", *Iranian Studies* 33/1/2 (2000), 15-16.

itibarıyla klasik İslâm tarih kaynaklarını edebî eleştiri yöntemiyle inceleyen çalışmalarda nicelik ve nitelik olarak kayda değer bir artışın olduğu gözlemlenmektedir.¹⁴

Ortadoğu kökenli Amerikalı araştırmacı Hibri'nin biri *2000'li yılların başında diğeri de 2010 yılında yayımladığı iki eseri*¹⁵ giderek yaygınlaşan bu yöntemin bir örneği olarak *karşımıza çıkmaktadır. Hibri Abbâsî döneminde yazılan İslâm tarihine ilişkin belli başlı kaynakları edebî tahlil yöntemiyle incelemiş ve kendinden sonraki değişik çevrelerce yürütülen akademik çalışmalarda geniş bir ilgiye mazhar olmuştur.*¹⁶ Bu önemli etkisine karşın Hibri ve kitapları bugüne kadar bir kaç atfı dışında¹⁷ Türkiye'de uygulamalı bir örnek çalışmanın (case-study) konusu yapılmamıştır. Uygulamalı bir araştırma örneğini yansıtmak adına bu makalede Hibri'nin hayatı, eserleri ve Batı'daki İslâm tarihi çalışmaları içindeki yerini inceleyecek ve erken dönem Abbâsîler tarihyazıcılığını ele aldığı çalışmaları özelinde edebî analizlerini tahlil etmeye çalışacağız. Hibri'nin metin eksenli edebî tahlillerinin oturduğu zemini anlamak amacıyla, tarihsel metinlerin edebiyat malzemesi olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışmalarına giren bir kısım Batılı İslâm tarihçilerin çalışmalarına burada kısaca da olsa temas etmek yerinde olacaktır.

1. Hibri Öncesi İslâm Tarihyazıcılığında Edebî Eleştiri Denemeleri

Bu bağlamda öncelikle Stefan Leder'in çalışmalarının öne çıktığını söyleyebiliriz. Tarih, edebiyat, metin eleştirisi, söylem analizi ve metinlerarasılık (intertextuality) konuları üzerinde uzmanlaşmış olan Alman şarkiyatçı Leder, Ortaçağ tarihçisi Alman Wolfgang Iser'in kurgusalığın kökenleri ve ontolojisi üzerine ortaya attığı tezini İslâm araştırmaları alanına uyarlamıştır. Leder, tarihsel olanlar da dâhil olmak üzere birçok anlatının içinde kurgusal içeriğin varlığının tartışılmayacağını ileri sürer ve çalışmaları boyunca kurgusal olanın her zaman gerçek anlatının içine gömülü olduğunu kanıtlamaya çalışır. Bu iççelik muğlaklık arz ettiğinden modern öncesi Arap edebiyatındaki kurguyu gerçek anlatıdan

¹⁴ Mimi Hanaoka 2016 yılında yayınladığı kitabının girişinde Batılı araştırmacıların son 30 yılda Orta Doğu'da üretilen İslâm tarihyazıcılığına ilişkin eserlerin siyasî ve edebî boyutlarına giderek daha fazla ilgi gösterdiklerini belirtir ve örnek olarak Stephen Humphreys, Stefan Leder, Albrecht Noth, Fred M. Donner, Jacob Lassner, Chase F. Robinson, John Wansbrough, Patricia Crone, Michael Cook, Richard Bulliet, Tayeb el-Hibri, Julie Scott Meisami ve Christopher Melchert'i örnek olarak zikreder bk. Mimi Hanaoka, *Authority and identity in medieval Islamic historiography: Persian histories from the Peripheries* (New York: Cambridge University Press, 2016), 3.

¹⁵ Tayeb el-Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography* (New York: Cambridge University Press, 1999); agmlf, *Parable and Politics in Early Islamic History The Rashidun Caliphs* (New York: Columbia University Press, 2010); agmlf, *The Reign of the Abbasid Caliph al-Ma'mun (811-833): The quest for power and the crisis of legitimacy* (New York: Columbia University, Phd. Thesis, 1994).

¹⁶ Hibri'nin metodolojisinin değerlendirildiği bir çok çalışma arasında bk. Shohan Boaz, *Poetics of Islamic Historiography* (Leiden: Brill, 2004), 3-6; Osman Latiff, *The Cutting Edge of the Poet's Sword: Muslim Poetic Responses to the Crusades* (Leiden: Brill, 2018), 46; Torsten Hylén, *Husayn, the Mediator. A structural Analysis of the Karbalâ Drama according to Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari* (Uppsala: Uppsala University Press, 2007), 60-62; Konrad Hirschler, *Medieval Arabic Historiography Authors As Actors* (London and New York: Routledge, 2006), 2-3, 109; Najam Heaider, *The Rebel and the Imam in Early Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 10.

¹⁷ Salih Özer, "Batı'da Hadis Metinlerine Yönelik Edebî Tahlil Denemeleri", *Dini Araştırmalar* 9/25 (Mayıs-Ağustos 2006), 241; Hilal Görgün, "Miladi IX. Yüzyılda Bağdat'taki İç Savaşta Ortaya Çıkan "İyiliği Emir, Kötülükten Men Hareketi'nin" Tahlili", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2019), 192-193.

tefrik etmemizi kolaylaştıracak kriterleri belirlemeye çalışır.¹⁸ Ona göre kurgusal anlatım bir ifade tarzı olarak bilinçli olarak seçilir.¹⁹ Örneğin Taberî (310/923) ve Belâzûrî'de (ö. 279/892) yer alan Emevîler'in Mekke ve Irak valilerinden Halid b. Abdullah el-Kasrî ile ilgili rivayetleri edebî analize tabi tuttuğu çalışmasında, her iki klasik tarihçinin olaylarda geçen karakterleri geliştirmek ve anlatı uyumunu sağlamak için kaynakları manipüle ettikleri tezini ileri sürmektedir. Taberî'nin daha baskın bir anlatım ve daha komplike bir el-Kasrî imajı yaratmak amacıyla kaynakları zenginleştirdiğini, buna karşılık Belâzûrî'nin aynı olaylarla ilgili anlatımında el-Kasrî karakterinin daha az gelişmiş kaldığını iddia eder. Leder, Belâzûrî ve Taberî'nin el-Kasrî'nin yükseliş ve düşüş versiyonları arasındaki farklılıklardan hareket ederek haber tarihçilerinin sadece elde ettikleri rivayet malzemesini tekrarlamadıklarını, kendi görüşlerini olay örgüsü, simgeler ve anlatım teknikleriyle anlatımın içine büyük bir ustalıklarla yerleştirdiklerini ileri sürer. Bu örnekten hareketle geç dönemde haberleri derleyen tarihçilerin tarihsel olayların görüntülerini ve nedenlerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaya çalışır. Leder'e göre bu durum karşısında çağdaş tarihçinin üzerine düşen sorumluluk, tarihsel metni, kullanılan anlatı teknikleri açısından tahlil etmektir.²⁰

Bu alana katkı veren ikinci önemli tarihçi Amerikalı şarkiyatçı Marilyn Robinson Waldman'dır (1943-1996). Waldman Beyhakî'nin (ö. 470/1077) Gazneliler tarihine dair Farsça eseri *Tarih-i Beyhakî*'nin 962-1186 yıllarına ilişkin anlatımın yapısı ve içeriği üzerinde yaptığı çalışmanın birinci bölümünde, modern öncesi İslâm tarihyazıcılığı üzerine yeni bir eleştiri yöntemi geliştirmenin ihtiyacı üzerinde durur ve özellikle herhangi bir sözlü geleneğe dayanan bir eserde yazarın kastının ötesinde bir anlam taşıyan bilinçsiz bir modellemenin (patterning) bulunduğunu, içinde doğduğu entelektüel, sosyal ve psikolojik koşullara referans yapmadan bir tarih kaynağında müellifin kastının anlaşılamayacağını, müellif tarafından kabul edilenden farklı bir takım ilkelerin veya analitik kelime

¹⁸ Stefan Leder, "Conventions of Fictional Narration", ed. Stefan Leder, *Story-Telling in the Framework of Non-Fictional Arabic Literature* (Y.y.: Wiesbaden, 1998), 34-35. Leder'i bu alandaki önemli çalışmaları şunlardır: "The Use of Composite Form in the Making of the Islamic Historical Tradition," ed. Philip F. Kennedy, *On Fiction and Adab in Medieval Arabic Literature*, 125-148; "Features of the Novel in Early Historiography: The Downfall of Xâlid al-Qasrî," *Oriens* 32 (1990), 72-96; "The Paradigmatic Character of Madâ'ini's 'shūrâ-Narration,'" *Studia Islamica* 88 (1998), 35-54; "The Literary Use of *Khabar*: A Basic Form of Historical Writing," eds. Averil Cameron and Lawrence Conrad, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, (Princeton: Darwin, 1992), 277-315.

¹⁹ Leder, "Conventions of Fictional Narration", 60.

²⁰ Leder, "Features of the Novel in Early Historiography. The Downfall of Xâlid al-Qasrî," *Oriens* 32 (1990), 72-96'dan aktr. Steven C. Judd, "Narratives and Character Development: Al-Tabarî and Al-Balâdhurî on Late Umayyad History", ed. Sebastian Günther, *Ideas, Images, and Methods of Portrayal* (Leiden-Boston: Brill, 2005), 209-10. Klasik İslâm tarihyazımı üzerine yaptığı çalışmaların yanı sıra, ortaçağda Farsça yazılmış tarihi kaynaklarının edebî mahiyetini irdeleyen çalışmalarına tanınan Julie Scott Meisami, Leder'i eleştirilmiş, Leder'in aksine, tarihi bir anlatımın yazınsal olarak estetik üsluba sahip olması onun ille de kurgu olduğunu göstermeyeceği görüşünü savunmuştur. Meisami'ye göre "[o]metinlerin hedef kitlesini oluşturan okuyucular, gerçekleri aktardıkları ahlaki derste yattığı ölçüde onları doğru kabul ederdi. Müslüman tarihçiler (romancıların yaptığı gibi) gerçeklikler üretmediler, aksine onları anlamlı bir şeye dönüştürdüler. İyi bir hikâye; evet, kasıtlı bir kurgu: hayır" bk. Scott Savran, *Arabs and Iranians in the Islamic Conquest Narrative: Memory and Identity Construction in Islamic Historiography, 750-1050* (New York: Routledge, 2018), 21 (33 nolu dp).

dağarcığının uygulanmasının kaçınılmaz olduğunu ileri sürmüştür.²¹ Waldman tarihsel anlatıları gerçek bilgi kaynakları olarak kullanan modern tarihçileri eleştirerek bu tür anlatıların, gerçekte olandan ziyade geçmişin imgeleri ve göstergeleri olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur.²² Ayrıca Waldman Beyhakî'nin metni üzerinde J.L. Austin, John R. Searle ve H.P. Grice'nin fikri temellerini oluşturduğu ve Mary Louise Pratt tarafından geliştirilen söz-eylem/speech-act çözümlemeleri yapmaya ve bu teorinin tarihsel anlatıların incelenmesinde nasıl kullanılabileceğini göstermeye çalışır.²³ Waldman, Beyhakî'nin sadece olayları aktarmak iktifa etmediğini, okuyucularını kendisine katılmaya davet ettiğini, anlatısını oluşturan cümlelerin yansıtıcı ve yönlendirici söz-eylemler olduğunu, bunun da okuyucu kitlesi üzerinde ciddi bir etki uyandırdığını vurgular. Bu bakış açısına göre Beyhakî'nin tarihsel anlatısı, hitap ettiği okuyucu kitlesini etkilemek, düşünce ve nihayet eylem boyutunda onları harekete geçirmek için tasarlanmıştır. Waldman'a göre bu tarz edebî analiz genel olarak anlatılara odaklanmış bir yaklaşım olduğundan farklı disiplinlerde olduğu gibi özellikle tarih metinlerini yorumlamada oldukça yararlı sonuçlar doğurabilir.²⁴

Son zamanlarda edebî eleştirel yöntemleri Abbâsî İslâm tarihçiliğine uygulayan ve alanda önemli etki alanı oluşturmuş olan bir başka araştırmacı da Jacob Lassner'dir.²⁵ Lassner, Abbâsî kroniklerinin propagandacı doğası üzerinde durur²⁶ ve bu derleme eserlerin birçok asistandan destek alan bir editör tarafından bir araya getirildiği izlenimi uyandırdığını, sık sık isnâda atıfta bulunulduğu için haberlerin sunumunun kim tarafından yapıldığı hususunu tespit etmenin çoğu zaman zor olduğunu, bununla birlikte rivayetlerin edebî analizinden derlemeyi yapanın özgün katkılarını belirlemenin de imkân dışı olmadığını vurgular.²⁷ Ona göre Abbâsî savunucularının iktidarı meşrulaştırmak adına rivayetleri seçerek oluşturulmuştur. Deyim yerinde ise Abbâsî hanedanının kendi otoritesine meydan okuyan muhaliflere karşı Abbâsî devrim tarihini yeniden üretmişlerdir. Bu yüzden çağdaş okuyucu bu metinleri anlamak için anlatının kalıbına incelikle işlenmiş ipuçlarını elde etmek ve ilk başta anlaşılması zor görünen o büyük tasarımı yakalamak zorunda olacaktır.²⁸ Hibri de, Lassner'in çalışmalarının özellikle Abbâsîler dönemi

²¹ Marilyn Robinson Waldman, *Toward a Theory of Historical Narrative: A Case Study in Perso- Islamicate Historiography* (Columbus: Ohio State University Press, 1980), 7.

²² Waldman, *Toward a theory of historical narrative*, 140-141

²³ Bu kuram, söz söylemenin aynı zamanda bir şey yapmak olduğu ve muhatapta birtakım değişiklikler oluşturmaya hedeflediği ön kabulüne dayanır. Geniş bilgi için bk. Salih Özer, "Söz-Eylem Teorisi ve Hadislerin Anlaşılmasına Muhtemel Katkıları", *Kelam Araştırmaları* 11/1 (2013), 37-75; Waldman'ın, "söz eylem" teorisinin klasik İslâm tarihyazımına uygulanabilirliği tartışmaları için bk. Waldman, *Toward a Theory of Historical Narrative*, 18-21, 131-141.

²⁴ Daha geniş bilgi için bk. Waldman, *Toward a theory of historical narrative*, 131-143.

²⁵ Lassner'in bu yöntemleri uyguladığı iki önemli çalışması şunlardır: *The Shaping of Abbasid Rule* (Princeton: Princeton University Press, 1980) ve *Islamic Revolution and Historical Memory: An Inquiry into the Art of 'Abbâsîd Apologetics* (New Haven: Eisenbrauns, 1986).

²⁶ Johan Weststeijn, "Dreams of 'Abbâsîd Caliphs: Suspense and Tragedy in al-Tabarî's History of Prophets and Kings" *Oriens* 38 (2010), 17-34.

²⁷ Lassner, *Islamic Revolution and Historical Memory*, 24-25

²⁸ Lassner, *Islamic Revolution and Historical Memory*, 32.

halifelerinin hayatlarını menkıbevî tarzda anlatan tarih anlatılarının (hagiografi) başarılı bir değerlendirmesi olduğunun altını çizmektedir.²⁹

Edebî eleştiri geleneğinin buraya kadar anlattığımız tüm bu farklı tartışmalarının mecrasında yer alan Abbâsî tarihyazımına ilişkin anlatıları edebî bir yöntemle inceleyen ve sunduğu orijinal katkılarıyla makalemizde üzerinde duracağımız kişi Hibri'dir. Makalenin bundan sonraki kısmında Hibri'nin akademik arkaplanı, çalışmaları ve her iki kitabından bazı edebî analiz örnekleri üzerinde durulacak, nihayetinde İslâm tarihinin kaynak metinlerini kurgusal yönü ağır basan edebiyat ürünleriyle aynı düzeye indirgemenin problemleri yönlerine işaret edilecektir.

2. Hibri'nin Akademik Arka Planı ve çalışmaları

Hibri geçmişle ilgilenen her tarihçi gibi çalışmalarında ağırlıklı olarak erken dönem Abbâsî hilafetini konu alan ve günümüze ulaşmış kaynak malzemenin niteliğiyle ilgilenmiştir. Üniversite eğitimine Amerika Birleşik Devletleri'nin Stanford Üniversitesi Tarih Bölümü'nde başlamış ve buradan 1986 yılında mezun olmuştur. Columbia Üniversitesinde Prof. Richard Bulliet danışmanlığına Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un iktidar dönemi üzerine doktora tezi hazırlamıştır.³⁰ Prof. Bulliet'in akademik formasyonunda ve edebî analiz yöntemine ilgi duymasında etkili olduğunu açıklar. Hibri, 1993-1994 yıllarında Yale Üniversitesinde misafir öğretim üyesi yapmış, 1994 yılında Amherst'teki Massachusetts Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları bölümüne hoca olarak tayin edilmiştir. Anılan yıldan bu yana aynı yerde klasik dönem İslâm tarihyazıcılığı ve modern dönem Arap edebiyatı dersleri vermektedir. Hibri erken dönem İslâm tarihçiliğine önemli katkılar sunan üç kitap yayınlamıştır. Bunlardan ikisi konumuz açısından önem arz etmektedir. 1999 yılında yayınladığı birinci eserinde, Abbâsî halifeleri Hârûnürreşîd, oğulları Emîn ve Me'mûn ile Mütevekkil dönemi; 2010 yılında neşrettiği ikincisinde ise Râşid Halifeler dönemi hakkında klasik İslâm tarihi kaynaklarında yer alan rivayetler üzerinde edebî tahliller yapmaktadır.³¹ Her iki çalışmasında da hem kuramsal yaklaşımını geliştirmeye hem de erken dönem İslâm tarihine odaklanarak edebî eleştirisini örneklemeye çalışmaktadır. İlk yayını MESA (Kuzey Amerika Ortadoğu Araştırmaları Derneği) tarafından 2002 yılında Albert Hourani Mansiyon Ödülü'ne layık görülmüştür. Son kitabı ise 750-1258 yılları arasını kapsayan Abbâsî tarihiyle ilgili muhtasar bir çalışmadır.³² Bunun dışında Hibri *Arabica*, *International Journal of Middle East Studies*, *Journal of Near Eastern Studies* ve *Journal of the Economic and Social History of the Orient* gibi ünlü dergilerde çok sayıda makale yayınlamıştır. Yukarıda zikrettiğimiz eserleri ve diğer çalışmaları muhteva itibarıyla İslâm tarih literatüründeki tutarsızlıkları tartışmakta, hilafetle ilgili tarihsel anlatıların zamanın dinî ve politik iddialarını desteklemek için nasıl

²⁹ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 11.

³⁰ Hibri, *The Reign of the Abbasid Caliph al-Ma'mun (811-833): The quest for power and the crisis of legitimacy* (New York: Columbia University, Phd. Thesis, 1994).

³¹ Bk. 5 nolu dp.

³² Hibri, *The Abbasid Caliphate: A History* (New York: Cambridge University Press, 2021).

tasarlandığını ve Hz. Peygamberin ölümünden sonra erken dönemde ortaya çıkan siyasî kargaşaları irdelemektedir.

3. Metodolojisi

Hibri çalışmalarında edebî analiz yöntemini benimsediğini belirtmekle birlikte,³³ metodunun ana çerçevesini derli toplu bir şekilde ortaya koymamaktadır. İslâm tarihçiliğini yeniden yorumlama iddiasında bulunduğu ilk kitabında bu formülasyonla ilgili şu açıklamalarla iktifa etmektedir:

“Bu çalışma, tarihsel gerçeğin şu ya da bu resmini oluşturmakla ilgilenmediğinden Abbâsîler üzerine yapılan çağdaş çalışmalardan ayrılmaktadır. Keza bu çalışma, kroniklerdeki bilgilere dayanarak sosyal, siyasî ve dinî yorumlar inşa etmeye de çalışmamaktadır. Bunun yerine, anlatılarda asli olarak amaçlanan anlamı oluşturmayı hedefleyen yeni bir dizi önerme ve varsayıma dayalı olarak kaynakları değerlendirmek için edebî-eleştirel (literary-critical) bir yaklaşımı benimsemektedir. Tartışmanın çıkış noktası, günümüze kadar ulaşmış Abbâsî tarihine ilişkin anlatıların gerçekleri anlatmak için değil, gerçek ve ihtilafli bir tarihsel episottan çıkarılabilecek muayyen bir siyasî, dinî, sosyal veya kültürel konu hakkında yorum sağlamak için tasarlandığı görüşüdür.”³⁴

Bu ifadelerden Hibri'nin sahilik (authenticity) sorunu ekseninde yürütülen ve kaynak materyalin orijini, zaman içindeki gelişim ve değişimine odaklanan tarihsel eleştiri yöntemini benimsemediği, bunun yerine belirli bir zaman içinde üretilmiş metinlerin anlam boyutu üzerine yoğunlaşan edebî eleştiriye tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ona göre “tarihsel metinlerin kodunu çözmek, anlam çizgisinin izini sürmek ve çağlar, bölgeler ve düşünce sistemleri arasında bağlantılar kurmak gibi ikili bir görevi içerir”.³⁵ Bu yaklaşımın yapısalci ekolden etkilendiği ileri sürülebilir. Nitekim çağdaş İslâm tarihçisi Torsten Hylén, her ne kadar çalışmalarında açıkça belirtilmese de, Hibri'nin toplumsal ve kültürel olguların incelenmesinde kullanılan Straussyen yapısalcılığında etkilendiğini söylemektedir. Hylén, yukarıdaki alıntıda işaret edilen “ikili görev”i, sentegma/dizim (alıntıdaki “anlam çizgisinin izini sürmek”) ve paradigma/dizi (“çağlar arası bağlantılar kurmak...”) gibi yapısalci kavramların uygulanması olarak yorumlamaktadır.³⁶ Hibri'nin kitabına eleştiri yazısı yazanlardan Isabel Toral-Niehoff de onun çalışmalarının kavramsal temelini büyük ölçüde yukarıda işaret ettiğimiz Hayden White'ın oluşturduğunu ileri sürmektedir.³⁷

Ona göre tarihçilik yaratıcı yazma edimi olduğu için pek çok edebî öğeyi içerir. Rivayetlerin anlatıya dönüştürülmüş son formunda kurgu ile gerçekler iç içe geçer. Anlatı yapısı, söylemi, retorik teknikleri önem kazanmaktadır. Bundan dolayı Abbâsî dönemi tarihçileri amaçlarına ulaşabilmek için mecaz, kinaye, cinas, ironi gibi bir dizi “karmaşık

³³ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 2; agml. *Parable and Politics in Early Islamic History*, ix.

³⁴ Hibri, *Reinterpretation Islamic Historiography*, 13.

³⁵ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 15.

³⁶ Hylén, *Husayn, the Mediator*, 60-61.

³⁷ Isabel Toral-Niehoff, “Review of *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs*”, *Journal of the American Oriental Society* 134.1 (2014), 172.

biçimsel formlar” kullanmışlardır.³⁸ Bu yüzden klasik eserler edebiyat ürünü olarak nitelendirilmeye daha elverişlidir. Hibri, incelediği tarihi rivayetleri anlamlandırmak ve daha geniş bir anlam çerçevesi içine oturtabilmek için benzer içerikli ya da ilişkili diğer metinlere de referans yapmayı bir ilke olarak benimsemiştir. Bu çerçevede mesela hadis metinleri, Kitâb-ı Mukaddes anlatıları, bin bir gece masalları veya daha farklı edebî metin türleriyle mukayeseler yapmayı tercih etmektedir.³⁹

4. Hibri’de Edebî Analiz Örnekleri

Yukarıda vurguladığımız gibi Hibri ilk çalışmasında klasik kaynakların iletmek istediği mesajı keşfetmek için onlara tarih eserlerinden çok edebiyat eserleri olarak yaklaşmanın daha faydalı olacağına okuyucusunu ikna etmeye çalışmaktadır. Halife Hârûnürreşîd ve iki oğlu Emîn ve Me’mûn ile torunu Mütevekkil hakkında başta Taberî olmak üzere Ya’kûbî, Ceşiyârî ve Mes’ûdi gibi klasik İslâm tarihçilerinin sundukları tarihsel anlatıların kurgusallıkla ilişkisini göstermek amacıyla bolca metin analizlerine yer vermektedir. Mesela Hârûnürreşîd’in, kaynaklarda gerçekte olduğundan daha iyi kurgulanarak karizmatik ve makbul bir hükümdar olarak takdim edildiğini vurgulamakta, tarihyazıcılığı açısından bu türden rivayetlerin gerçek değerinin, bizzat tarihsel olaya kanıt teşkil etmesi yönüyle değil, gördükleri fonksiyon itibarıyla metinlerde yer aldığını vurgulamaktadır.⁴⁰ Bu çerçevede Taberî’nin *Târîhu’l-ümem ve’l- mülûk*’unda yer verdiği aşağıdaki örneğin edebî analiz uygulamasını ele alabiliriz. Taberî’nin anlatımına göre Hârûnürreşîd devrin veziri Fazl b. Rebî’ Râfi’ b. Leys ile birlikte bulunduğu bir mecliste devrin vâiz ve zâhidlerinden İbnü’s-Semmâk huzura çıkar ve Mü’minlerin Emiri’ne hitaben; çok yakında Allah’ın huzuruna çıkarılacağı, iki menzilden birine, ya cennet bahçesine yahut da cehennem ateşine atılacağı, kendisi için üçüncü bir alternatifin olmadığını hatırlatır. Bunun üzerine Hârûnürreşîd sakalı ıslanırçasına ağlar. Yanındaki veziri Fazl b. Rebî’ Râfi’ b. Leys, İbn Semmâk’a dönerek; “Mü’minlerin Emiri Allah’ı hoşnut eden, ilahi hakikatleri ayakta tutan, Allah’ın kullarına adaletle hükmeden erdemli birisi olduğundan elbette cennet bahçesine girecektir. Bundan şüphe eden mi var?” diye karşılık verir. İbn Semmâk bu sözlere hiç aldırış etmez ve tekrar Halifeye bir adım daha yaklaşarak; “o gün geldiğinde Fazl b. Rebî’ Râfi’ b. Leys’in yakınında olmayacağını, Allah’tan korkması ve nefesine dikkat etmesi gerektiğini” söyler. Bunun üzerine Hârûnürreşîd daha çok ağlar. Fazl b. Rebî’ Râfi’ b. Leys’in dili tutulur ve huzurdakiler dışarı çıkana dek tek kelime dahi etmez.⁴¹

Hibri’nin analizine göre Taberî, aktardığı bu rivayetle Hârûnürreşîd’in sarayındaki gerçek tarihi bir olayı ortaya koymaktan daha ziyade ideolojik bir tutumu temellendirmeye çalışmaktadır. Kaynaklar açısından Hârûnürreşîd’in önemi, oğulları Emîn ve Me’mûn’un düşünceleri ve uygulamaları karşısında bir referans noktası olmasıdır. Hârûnürreşîd’in ağlaması ve vezirinin araya girmesine zahidin hiç aldırış etmemesi sahnelerini içeren bu rivayet, tarihi değil teolojik rol oynamaktadır. Buna yer veren Taberî’nin esas amacı,

³⁸ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 14.

³⁹ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 17, 21, 28, 188, 331.

⁴⁰ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 17.

⁴¹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Ebul’- Fadl İbrahim (Mısır: Daru’l-Meârif, 1119) 8/357; Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 24-25.

Mu'tezile'nin ortaya çıkışında ve sisteminin belirlenmesinde etkili olmuş *el-menzile beyne'l-menzileteyn* ilkesini çürütmek istemesidir. Bu rivayet aracılığıyla referans olarak görülen Hârûnürreşîd'e kaderinin sadece iki kategoriden biri olacağı söylenip söyleneni gönülden kabul ettiği vurgulanarak, *el-menzile beyne'l-menzileteyn* ilkesi ima ve telmih yoluyla çürütülmüş olmaktadır. Taberî, Me'mûn'un Mutezile doktrinine duyduğu sempatiyi doğrudan eleştirmek yerine böyle bir rivayeti aktararak dolaylı olarak Ehl-i Sünnet lehine desteğini sergilemiş olmaktadır. Gerçekten de Taberî atfında geçen *ihda'l menzileteyn* (احدى المنزلتين) ibaresinin Mutezile doktrinine gönderme olduğu kuşku bırakmayacak bir açıklıkta Arapça ibarede kendini göstermektedir.⁴² Ancak yaptığımız tarama neticesinde Taberî tarihinde aynı terimsel kullanımın başka hiçbir olay örgüsünde kurgulanmamış olması bu kanaati pekiştirmekten ziyade yorumda zorlama olabileceği ihtimalini daha fazla desteklemektedir.

Hibri'nin perspektifinden Sünnî ideolojiyi desteklemek amacına matuf olarak Hârûnürreşîd'in şahsiyeti İslâm medeniyetinde bilim ve sanatın zirve yaptığı altın çağla ilişkilendirilerek ulemanın ve şairlerin hamisi olarak gösterilmektedir. Taberî ve diğer Abbâsî kaynakları Hârûnürreşîd'in imajını güçlendirmek için farklı Kur'an kıssalarındaki formlardan da yararlanmışlardır.⁴³ Mesela Hibri'ye göre Hârûnürreşîd'in kardeşi Mûsa el-Hâdî tarafından henüz genç yaşta hapse atılması ve birden serbest bırakılması, Hz. Yusuf kıssasına benzer formda takdim edilmektedir. Şöyle ki Hârûnürreşîd'in kısa süreliğine hapis yattıktan sonra serbest kalıp önemli mevkilere gelmesi, Mısır'da zindanlara atıldıktan sonra Firavun'un sarayında hızlı bir şekilde önemli mevkilere yükselen Hz. Yusuf la özdeşleştirilerek imajı güçlendirilmektedir.⁴⁴ Her ne kadar Yusuf peygamberin mağduriyeti ile Hârûnürreşîd'in tahtından mahrum edilerek hapse atılması arasında son derece açık bir paralellik kurulsa da bu iki olay örgüsü arasında önemli farklılıkların bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Örneğin halife Mûsa el-Hâdînin ölümü neticesinde Hârûnürreşîd'in tahtına kavuşması fikri ile zalimin cezalandırılması motifi zina iftirasına maruz kalan Hz. Yusuf'un hapisten çıkmasıyla bağdaşmamaktadır. Çünkü Hz. Yusuf'un hapisten çıkması, Mısır'da aklanması neticesinde hapse girmesine neden olan vezirin karısının tacizini itiraf etmesi dolayısıyla kıssadaki konular oldukça ayrılmaktadır. Nitekim hatırlanacağı üzere vezirin karısı suçunu itiraf etmiş, Hz. Yusuf peygamberlik ve irşâd görevini yerine getirerek ilahi adaletin tecelli etmesine vesile olarak davasını kişiselleştirmemiştir. Son tahlilde kendisine kumpas kuran kardeşlerini kıssasının sonunda affetmiştir.⁴⁵ Bu açıdan bakıldığında Hz. Yusuf kıssası yeniden temalandırılarak kurgulanan bir anlatıda salt bir otorite aktörü olarak Hz. Yusuf ile Hârûnürreşîd'in karşılaştırılması ciddi

⁴² "واعلم أنك واقف غدا بين يدي الله ربك، ثم مصروف إلى إحدى منزلتين لا تالئة لهما، جنة أو نار هزوروندا دुरاكا سن و اؤونؤو بئر منزئلدن بئرلنه دونؤورؤولعهكسن: cennet ya da ceheennem.

⁴³ Hibri'ye göre Emevî ve Abbâsî dönemlerinde Yahudi ve Hıristiyan kökenli mühtediler maharetli kıssacılar olarak sadece tefsir literatüründeki İncil anlatılarının hafızasını canlandırmakla yetinmemiş, aynı zamanda Hz. Peygamberin, sahabenin ve daha sonraki nesillerin hayatı için aynı zamanda Hz. Muhammed'in, arkadaşlarının, Hâşimî ilişkilerinin ve haleflerinin hayatı için İncil'deki anlatılarda görülen darb-ı mesel (parabolik) tarzını geliştirmişlerdir bk. Hibri, *Parable and Politics in Early Islamic History*, 3.

⁴⁴ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 41. Ayrıca bk. Yusuf 12/4-6.

⁴⁵ Yusuf 12/50, 51 vd.

bir sıkıntı arz etmektedir çünkü o vaaz eden yönüyle İbn Semmâk karakteri içinde de aranmayı gerektirecektir. Bu durum ise kissa ve tarihi anlatıdaki analogilerde hangi motiflerin, ne türlü benzerlikler üzerinden kurgulandığını tespit etmemiz noktasında kriterlerin netleştirilmediğini göstermektedir.

Konunun daha iyi anlaşılması için Hibri'nin Me'mûn'un kardeşi Emîn'in ölüm haberiyle ilgili takındığı tavra ilişkin sekiz farklı kaynaktan gelen anlatımlara ilişkin edebî analizine de burada temas etmek istiyoruz. Kaynaklardaki söz konusu anlatımların bazıları küçük farklılıklar içerirken, bazıları tamamen birbirinden ayrı resimler ortaya koymaktadır. Örneğin Ya'kûbî'de yer alan ilk anlatıda, Merv'deki sarayda Me'mûn'un veya en büyük veziri Fazl b Sehl'in nasıl bir reaksiyon gösterdiklerinden bahsedilmez.⁴⁶ İkinci anlatı Ebû Abdillâh el-Cehşiyârî'nin *Kitâbü'l-vüzerâ' ve'l-küttâb* adlı eserinden alıntılanmaktadır. Bu anlatıya göre Başvezir Fazl b. Sehl, Emîn'in kesik başını gördükten sonra şoka girer ve "Tahir bize ne getirdi? Şimdi insanlar sözleri ve kılıçlarıyla bize saldırmakla serbest kalacaklar. Tahir'e Halifeyi (Emîn) esir alarak göndermesini emrettik ve bize kafasını gönderdi." der.⁴⁷ Üçüncü rivayet Taberî'ye ait olup el-Çehşiyârî'nin rivayetiyle uygunluk arz eder. Bu rivayete göre Başvezir Fazl b. Sehl derin düşüncelere dalar ve ağlar. Me'mûn kendisine: "Olanlar geçmişte kaldı. Şimdi onu (Tahir'i) aklamak için mazeret bulmalısın." der. Taberî, bu bağlamla ilgili olarak kâtiplerin uzunca özür mektubu örnekleri hazırladıklarını kaydeder.⁴⁸ Dördüncü olarak *'Uyûnü'l-hakâik* adlı anonim kitaptan birçok rivayet zikredilir: Birinci rivayette, Me'mûn'un Emîn'in başını, yüzüğünü, esasını, harmaniyesini ve halifelik nişanını getiren Tahir'in kuzeni Muhammed b. Al-Hasan b. Mus'âb adındaki elçiye bir milyon dirhem verdiğini belirtilir. Rivayet Fazl b. Sehl'in Me'mûn'un huzurunda Emîn'in kafasını bir kalkanın üzerinde gördükten sonra secdeye kapandığına da işaret eder. Aynı eserde yer alan bir başka rivayet, Fazl b. Sehl'in ağladığını ve derin düşüncelere dalarak yorum yaptığını, bunun üzerine olay karşısında soğukkanlı tutum sergileyen Me'mûn'un kendisine bir mazeret bulması emrini verdiğini aktarır. Bu rivayet Taberî rivayetiyle uygunluk arz etmekle beraber ihtilaf konusu olan mektup metnini içermez. Oysa anonim tarih, Me'mûn'un önüne getirilen kardeşinin kesik başını gördüğünde ağladığını, Tanrı'dan kendisini bağışlamasını dilediğini, Emîn'in bir zamanlar kendisi için yapmış olduğu iyilikleri ve Harûnürreşîd zamanında birlikte geçirdikleri güzel günleri yâd ettiğine dair bir ilave içerir.⁴⁹ Mes'ûdî'den alınan beşinci rivayet, Emîn'in ölüm haberi karşısında kederlenen ve ağlayan kişinin Fazl b. Sehl değil, Me'mûn olduğuna işaret eder. Bu durum daha önce zikredilen rivayetlerdeki olayı soğukkanlı şekilde kabullenen Me'mûn'un kişiliğiyle tam bir tezat teşkil eder. Mes'ûdî'nin rivayetinde Me'mûn'un daha sonra Merv'deki saray avlusunun ortasında Emîn'in kafasını ahşap bir platforma konulmasını emrettiği, daha sonra askerlere para dağıttığı, Emîn'i lanetletmek için ödül koyduğu, oradakilerden birinin öne çıkarak, "Tanrı'nın laneti buna, anne babasına ve onlardan doğan herkese olsun" dediği, bunun üzerine kendisine mü'minlerin komutanına lanet okuduğu söylendiği ancak Me'mûn'un

⁴⁶ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 66.

⁴⁷ Ebû Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ' ve'l-küttâb*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Kahire: Matbaa Mustafa el-Elbânî el-Halebî, 1938), 304.

⁴⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 8/507.

⁴⁹ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 67.

gülümseyip bunu duymamış gibi davrandığı, kesik başın defin için Irak'a geri gönderilmesini emrettiği zikredilmektedir. Mes'ûdî, bir başka rivayetinde daha sonraki bir zamanda Emîn'in annesinin oğlunun ölümünü övdüğü bir şiiri dinlediğinde Me'mûn'un ağladığını ve "Allah'a yemin olsun ki Hz. Ali'nin Mü'minlerin emiri Hz. Osman'ın ölüm haberini aldığı anda söylediği sözü söyleyebilirim: "Allah'a yemin olsun ki onu ben öldürmedim ve öldürülmesi talimatı da vermedim. Allah Tahir'in yüreğine acılar indirsin." dediğini nakleder.⁵⁰

Hibri tıpkı bir roman eleştirmenin yaptığı gibi Mes'ûdî'nin rivayetinde rollerin değiştiğine ve Emîn'in kesik başını "büyük ödül" olarak niteleyen Fazl b. Sehl'in kötü karaktere dönüştürüldüğüne dikkat çeker. Fazl b. Sehl'in daha doğrudan suçlanması Zübeyr b. Bekkâr'ın rivayetinde gerçekleşmektedir. Önceki kaynaklardaki olay zikredilirken Me'mûn'un duyduğu rahatsızlık derecesi daha ileri boyutlara taşınarak kardeşinin kafasını gördüğünde yüzünü ekşittiği, Fazl b. Sehl'in ise pamukla sarılı kafanın tamamen açılarak halkın göreceği şekilde bir kazığın ucuna bağlanmasını ve lanetlemesini emrettiği belirtilir. Rivayet halkın lanete başladığına ve Mü'minlerin Emiri Me'mûn'un durdurulması yönündeki emri gelinceye kadar devam ettiğine işaret eder.⁵¹

Me'mûn'un en açık bir şekilde suçlandığı ilginç rivayet ise Makdîsî'de yer alandır. Buna göre Tahir, Me'mûn'dan Emîn'le ilgili talimatını bildirmesini bir mektupla talep eder. Bunun üzerine Me'mûn kendisine yakasız bir gömlek gönderir. Tahir bunu Emîn'i öldürmesi için bir mesaj olarak algılar.⁵²Hibri sekizinci ve son olarak, erken dönem İslâm tarihçilerinden İbn Habib el-Bağdâdî'nin (ö. 245/860) rivayetini zikreder. Hibri'ye göre İbn Habib başkaları tarafından verilen ayrıntılı açıklamaları çok kaçamak bulduğu için doğrudan şu ifadeleri kullanmıştır. "Abdullah al-Me'mûn, Muhammed el-Emîn'i öldürdü ve makamını gasp etti."⁵³

Hibri yukarıda zikretmiş olduğumuz farklı kaynaklarda yer alan anlatıların Me'mûn'un imajını olumsuz etkilediğini düşünmekte, buna mukabil çalışmada bilime katkılarından ve Beytü'l-Hikme'yi kurmasından kaynaklanan popülaritesine yer vermektedir. Ona göre Me'mûn'un portresi bir taraftan bilimsel araştırmaları desteklemesi ve kendinden önce toplumun dış çeperine itilmiş ilim adamlarına söz hakkı tanınması sebebiyle pozitif olarak çizilirken, diğer taraftan, dinî yönden Kur'an'ın mahiyeti vb. konularda geleneksel düşüncelerle çelişen bir tutum sergilediğinden, çağının Ehli Sünnet âlimleriyle çatışan olumsuz bir figür olarak resmedilmektedir. Hibri, Halife Me'mûn'u çerçevelerken iki görüşü betimlemekte, neticede Me'mûn'un ilmi gelişmelere önderlik eden bir halife olduğuna ilişkin çağdaş bakış açısını, onun politikalarına yöneltmiş eleştirilerden daha isabetli olduğunu varsaymaktadır. Bununla birlikte, alt başlıklardan birine "Aykırı (Heretik) Halife" adını verebilecek kadar birkaç önemli tespit daha bulunmaktadır. Bunun modern okuyucuların daha önceki kaynakları ve tarihi o dönemlerde yaşayan insanlardan

⁵⁰ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 68.

⁵¹ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 68-69.

⁵² Ebü'l-Hasan el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, nşr. Kemal Huseyin Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/340-341; Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 69.

⁵³ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 68-69.

daha iyi anlayabileceği fikrinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada o “mihne” hakkında iki önemli tespitte bulunur: Birincisi, dönemle ilgili tarihi kayıtların az olmasıdır. İkincisi ise, Me'mûn'un ulemaya, özellikle de Ahmed b. Hanbel'e sert politikaları izlemekle birlikte bu durumun kendinden sonra gelen Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde zirveye varmasıdır. Bu dönemde Mu'tezile ekolünü eleştiren Sünnî din âlimleri çeşitli şekillerde gözden düşürülmüş ve cezalandırılmıştır. Artık mahkemelerde güvenilir tanıklar olarak iş göremez hale getirilmişlerdir. O kadar ki vefat ettiğinde aile üyeleri kendisine mirasçı olamıyorlardı. Mu'tezilenin ideolojik prensiplerine katılmadıklarından dolayı hanımlarından boşanabiliyorlardı. Camilerde ders vermek veya namaz kıldırılmaları dahi yasaklanıyordu. Hibri'nin “Sünniliğin Kahramanı” olarak vassettiği Ahmed b. Hanbel, Me'mûn'a yönelik eleştiri sesini en fazla yükselten bir kimseydi. Hilafetin resmi dinî görüşlerini açıkça reddettiği için hapsedilmişti. O ve çağdaşları, Halife tarafından getirilmeye çalışılan mut'a ve namaza fazladan tekbirler ekleme gibi bazı uygulamalara şiddetle karşı çıkmışlardır. Ancak düşmanlıklarının çoğu “Halku'l-Kur'ân” meselesindeki uygulamalarından kaynaklanıyordu. Hibri'ye göre Me'mûn tarafından desteklenen Mu'tezileyle Sünnî İslâm arasındaki çatışma, ulemanın Me'mûn'u “sapkın” olarak nitelendirmelerine sebebiyet vermiştir. Bu da anlatıların içeriğini biçimlendirmiştir.⁵⁴

Daha önce de vurguladığımız gibi, Hibri, Râşid Halifeler dönemine dair Abbâsî tarihçiliğini ele aldığı 2. çalışmasında da ilk monografisinde uyguladığı edebî eleştiri metodunu tekrarlamaktadır. İbn Sa'd, Belâzûrî, Taberî ve Dineverî gibi tarihçilerin eserlerinde yer alan Râşid Halifeler, Arap fetihleri, Hz. Ali taraftarları ve muhaliflerine ilişkin alan birçok rivayeti veya anlatıyı klasik kronolojiyi takip ederek hadis ve tarih kaynakları üzerinden incelemekte, metinlerarası okumalar yaparak İslâmî anlatılar ile Kitâb-ı Mukaddes kıssaları arasındaki bağlantıları göstermeye çalışmaktadır. Mesela İslâmî kaynakların halifeler dönemi iktidar mücadelelerini aktarırken Yahudi ve Hıristiyan mesîhi tarih döngüsünü model olarak aldıklarını ileri sürmektedir.⁵⁵ Bu meyanda Abbâsî kaynaklarının Hz. Ebu Bekr'i Hz. Mûsâ'nın kardeşi ve yardımcısı Hz. Harun'a ilişkin Kitâb-ı Mukaddes'teki meselleri çağrıştıracak şekilde takdim ettiklerini ileri sürmektedir. Hibri'ye göre onların tabiatları ve dinî inanç üzerine düşünme tarzlarında önemli benzerlikler vardır. Ona göre siyer edebiyatı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Peygamber'in arkadaşlığını, Hârûn ile Musa arasındaki ilişkiye benzer bir şekilde tasvir etmektedir. Örneğin Hz. Ebu Bekir, İslâm'ın ilk günlerinde yalnız bir inanan olarak Mekkelilerle çatışması, Kur'an'ın Firavun'un ailesinden söz ettiği Musa menkıbesindeki gibi yansıtılmaktadır. Keza Hz. Ebû Bekr'i özel olarak rüyaları tabir etme ve daha genel manada nübüvvet dilini takdir yeteneğine (musaddık) sahip bir birey olarak tasvir eden çok sayıda kıssada bu karşılaştırmanın daha geniş yelpazede yapılabileceğini ortaya koymaktadır. Hz. Ebu Bekr'in es-siddik sıfatıyla Kur'an'da Hz. Yûsuf (as)'a “es-Siddik” şeklinde hitap edilmesi bu benzerliğin bir örneği olarak gösterilebilir.⁵⁶ Keza Hibri, Hz. Ömer'in Medine'deki camide suikasta maruz kalmasını Roma Forumu'nun basamaklarında Julius Caesar'ın ölümünü ima edecek şekilde

⁵⁴ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 95-101.

⁵⁵ Hibri, *Parable and Politics in Early Islamic History*, X/12.

⁵⁶ Hibri, *Parable and Politics*, 65.

yanıtıldığını,⁵⁷ Hz. Osman'ın suikastından önce katillerin içeri girebilmesi için askerlerine evini terk etmelerini emrettiğine dair anlatının, muhtemelen saldırganlarıyla savaşmayı reddeden ve havarilerinden birini kılıç çekip bir adamın kulağını kestiği için azarlayan Hz. İsa'nın İncillerdeki anlatılardan esinlendiğini ileri sürmektedir.⁵⁸ Ona göre kaynaklardaki Hz. Ali imgesi de, peygamberlerin, özellikle Saul, Davud, Musa, Vaftizci Yahya gibi geçmiş peygamberlerin hayatlarından alınan imgelerle karmaşık bir şekilde aktarılmıştır.⁵⁹

5. Eleştirel Değerlendirme

Abbâsî dönemi İslâm tarihçileri, Robinson'un tanımıyla, derleyiciler gibi hareket ederek,⁶⁰ muhtelif kaynaklardan şifahi veya yazılı olarak kendilerine ulaşan rivayetleri isnadlı veya isnadsız bir şekilde art arda sıralamış, rivayetleri doğrudan yorumlamayı minimum seviyede tutmaya çalışmışlardır. Rivayet aktarıcılığı veya koleksiyonculuğu şeklinde icra edilmiş bu tür tarihçiliğin en tipik örneğini Taberî oluşturur. Fayda ve Küçükaşçı'ya göre, Taberî'nin "naklettikleri rivayetlerin doğruluğu üzerinde fikir beyan etmeksizin sorumluluğu haberleri nakledenlere, bunların kabul edilip edilmemesiyle ilgili kararı da okuyucuya bırakmışlardır."⁶¹ Muahhar dönem İslâm tarihçileri bu kaynak malzemedен istifade ederek erken dönem olay ve olguları çoğu zaman betimleyici bir üslupla resmetmeye çalışmışlardır. Batı tarih geleneği içinde yetişmiş Ortadoğu kökenli bir akademisyen olarak Hibri, yukarıda örneklemeğe çalıştığımız edebî-eleştirel okuma biçimiyle, geçmişe ilişkin tarihsel kayıtlara hem Müslüman hem de ana akım şarkiyatçılardan farklı bir şekilde yaklaşmayı denemiştir. Müslümanların yanısıra tasviri tarzda yahut kaynak eleştirel yaklaşımla çalışmalarını yürüten ana akım şarkiyatçılar, Abbâsî döneminde yazılan tarih kaynaklarında yer alan münferit rivayetler ile bunların konu bütünlüğü sağlayacak şekilde bir araya getirilmesi suretiyle meydana getirilen anlatıların erken dönem İslâm tarihine ilişkin bir takım sahih bilgileri içerdikleri tezini savunmuşlardır.⁶² Bir kısım revizyonistlerin haricinde hemen hepsi kaynakların eleştirisini yapmakla birlikte, farklı rivayetlerin arasından bir anlatı ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Hibri ise yukarıda atıfta bulunduğumuz Abbâsî dönemi yazılı kaynaklarında yer alan rivayet ve anlatıları metin merkezli okumayla, Ortaçağ Arap tarihçiliğinin gerçeklerin temsili noktasında pek çok sorunu barındırdığını ortaya koymaya çalışmıştır. Tarihsel eleştirel tarihçilerden farklı olarak söz konusu kaynakları tarihsel veri kaynağı olarak değerlendirmek yerine onların anlatısal teknikleri üzerinde durmayı tercih etmiştir. Hareket noktasını, İslâm tarihi kaynaklarını edebiyat olarak kabul etmek, edebiyat ve tarih arasındaki ayrımları ortadan kaldırmak oluşturmaktadır.

İslâm tarihiyle ilgili erken dönem kaynakların, geçmişte olup bitenler hakkında bilgiler aktaran araçlar olduğu kabulü, özellikle farklı edebiyat kuramlarının tarih alanına

⁵⁷ Hibri, *Parable and Politics*, 110.

⁵⁸ Hibri, *Parable and Politics*, 202.

⁵⁹ Hibri, *Parable and Politics*, 211 vd.

⁶⁰ Robinson, *Islamic Historiography*, 94.

⁶¹ Mustafa Fayda- Mustafa S. Küçükaşçı, "Ortaçağ İslâm Dünyasından Arapça Tarih Yazımı", *Türkiye'de Tarih Yazımı*, ed. Vahdettin Engin-Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 82.

⁶² Donner, *Narratives of Islamic Origins, The Beginning of Islamic Historical Writing* (Princeton: Darwin Press, 1998), 9-10.

genişlemesinin bir sonucu olarak tartışmaya açılmış, modern edebiyat teorilerinin etkisiyle tarihsel anlatıların hakikat ve kurguyla ilişkisi konusundaki gerilimleri artırmıştır. Bu atmosfer içinde Hibri, Abbâsî döneminde yazılan kaynakların gerçekte olanları aktarma kapasitesine ilişkin ciddi şüpheler üretmiştir. Bu tutumunun biçimsel benzerlikten dolayı tarihyazımını, bir metni kurgulamak şeklinde yorumlamasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Tarihyazımının anlatıya estetik çekicilik kazandırmak için bazı tekniklere başvurması, tarih kaynaklarının vuku bulan olayın iskeletini dahi içermediği şeklinde yorumlanamaz. Bu yorumun aşırı noktalara taşınması anlamına geleceği açıktır. Bir yazın türü olarak edebiyat olarak nitelendirilebilse de tarihi kaynaklar, geçmişe ilişkin kayıtları örneklik amacıyla aktarırken,⁶³ roman gibi edebî eserler ise aynı misyonu tamamen kurgular üzerinden ifaya çalışmaktadır. Bir tarihçi, romancının kurguda kullandığı anlatı tekniklerini tarihi olayları aktarırken de kullanabilir. Zira tarihçilik yalnızca vaka nakli veya tarihsel belgelerin derlemesinden ibaret bir çaba değildir. Beşerî bir çaba olduğundan herhangi bir olay bir kere vuku bulsa da farklı bakış açısıyla değişik şekillerde algılanabilmekte ve aktarılabilir. Bir tarihsel olayın farklı şekillerde açıklanması kurgusalılığından değil, çok yönlü anlaşılmaya elverişli olmasındandır. Hibri, kanaatimize göre, çağdaş edebiyat eleştiri teorilerinden etkilenerek tarih ve edebiyat arasındaki bu ince ayrımı göz ardı ettiği için, tarihsel kaynakların doğrulanabilir bir özü barındırdığına ilişkin genel kabul ile sözünü ettiğimiz gerçekliği bulmayı hedefleyen bilimsel tarih araştırmalarına olan güveni sarsan bazı şüpheler üretmiştir. Her iki çalışmada kaynaklardaki anlatıların ne kadarının gerçek, ne kadarının edebî kurgu olduğunu netleştirmekten uzak bir tavır sergilemiştir. Bu yönüyle tarihsel kaynakların güvenilirliğine dair radikal teoriler ortaya atan revizyonistlerle yolunun kesiştiğini ileri sürmek dahi mümkündür. Salih Özer'in de vurguladığı gibi, râvi tasarruflarının rivayet içinde açıkça hissedildiği, bir anlamda gerçek olaylara ilişkin açıklamalarla kurgusal anlatının iç içe geçtiği örneklerde edebî analizin faydalı sonuçlar üretmesi kabul edilebilirse de,⁶⁴ bu yaklaşımın tüm tarihi rivayet malzemesi için geçerli addedilmesi, muayyen bir yöntemin bütün alanlara tatbik edilebileceği şeklinde bir genellemecilik riskiyle karşı karşıya getirecektir. Genellemecilik sosyal bilimlerin tipik bir tavrı olarak karşımıza çıksa da, edebî analiz metoduna yöneltilen eleştiriler, onun rivayet malzemesinin tamamını çözümlmek için yeterli olmadığını ortaya koymuştur.

Hibri kendi ifadesiyle "yeni bir dizi önerme ve varsayımaya dayanarak"⁶⁵ bir taraftan Abbâsî dönemi tarihi anlatılarının "aslen gerçekleri anlatmak için değil, gerçek ve ihtilafli tarihsel olaylardan kaynaklanmış olabilecek belirli bir siyasî, dinî, sosyal veya kültürel konu hakkında yorum yapmak olduğunu"⁶⁶ söyleyerek klasik kaynaklardan tarihte vuku bulan olayları tespit etme noktasında karamsar bir tavır sergilerken, aynı zamanda tarihi olayları inşaaya yönelmesi çelişkili bir tavır olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çelişkiye birkaç Batılı

⁶³ Devin J. Stewart, *Review of Islamic Historiography by Chase F. Robinson, The American Journal of Islamic Social Sciences* 21/2 (2004), 125.

⁶⁴ Bu konuda daha önce bir makale yayınlamış olan Salih Özer'in edebî eleştiri yöntemlerinin hadis literatüründeki hangi öğelere uygulanabilirliği konusundaki görüşleri için bk. Özer, "Batı' da Hadis Metinlerine Yönelik Edebî Tahlil Denemeleri", 242 vd.

⁶⁵ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 13.

⁶⁶ Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, 3.

araştırmacı da vurgu yapmaktadır. Buaz Shoshan bunlardan biridir. Shoshan, Hibri'nin Abbâsî dönemi tarihçilerinin gerçekleri anlatmaktan ziyade belirli bir siyasî, dinî, sosyal veya kültürel konu hakkında yorum yapmayı amaçladıklarını ileri sürerken, yeri geldiğinde Hârûnürreşîd'in hayatındaki "gerçek olayların "üç veya dört sayfayı" geçmediğinden emin olmasının kabul edilemeyeceğini vurgulamaktadır.⁶⁷ Fred M. Donner da *Parable and Politics in Early Islamic History* adlı eserine yazdığı eleştiri yazısında benzer noktalara dikkatimizi çekmektedir. Donner'a göre revizyonist tarihçi Patricia Crone ile onu kaynaklar konusundaki yaklaşımından dolayı eleştiren Hibri'nin görüşleri arasında benzerlik dikkati çekmektedir. Şöyle ki Crone kaynakları o döneme ait tutarlı bir geleneğin geriye dönük bir yansıması olmaktan ziyade sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda toparlanan geçmiş geleneğin enkazı olarak yorumlarken, Hibri, kaynakların içerdiği anlatılarda daha sonraki dönemlerde yapılan üretimin edebî kalıpları ve mesellerinden başka kurtarılabılır tarihsel bilginin olmadığını ileri sürmektedir. Donner'e göre her iki görüş de aşırılığı temsil etmektedir.⁶⁸ Hibri Donner'ın bu eleştirisine verdiği cevapta konuyu netleştirmekten ziyade daha da muğlaklaştırmaktadır. Ona göre tarihyazımında "kurgu"nun tahlili, yalnızca doğru ile yanlış arasında bir karşıtlık ilişkisini ortaya çıkarmaktan ziyade, bir inşâ analizidir. Bu karmaşık bir süreçtir. Tek tek rivayetlerin yanısıra, bir dizi konu ve rivayet kümelerindeki karakterlerin açıklamasını amaçlayan metinlerarası bir yorum sürecidir. Hibri'ye göre kinâyevî (allusive) yorumlamanın amacı ve yöntemiyle ilgili bu hata, "anlatı" ile "rivayet" terimlerini birbirinin yerine kullanmaktan kaynaklanmaktadır. Ona göre bazı önemli olaylar gerçekleşmiş olmalıdır ancak bunlarla ilgili hikâyeler/anlatılar büyük ölçüde gerçek dışıdır. Uzman tarihçiler, tarihin bittiği ve edebî süslemenin başladığı sınırları ayırt edebilirler.⁶⁹ Hadis formundaki rivayetlerden farklı olarak tarihle ilgili rivayetlerin içinde birebir nakledilenlerin çok az olduğu dikkate alınır, klasik tarih eserlerindeki mikro rivayetler ile makro anlatılar arasındaki sınırları tefrik etmek, Hibri'nin öngördüğü şekilde hiç de kolay olmadığı anlaşılacaktır. Dolayısıyla Donner ile Hibri arasındaki bu tartışma da sözünü ettiğimiz müphemiyete açıklık getirmemektedir. Hylén'un da ifadesiyle, Hibri'nin işaret ettiğimiz çalışmalarıyla ilgili temel sorununun ayrıntılı bir metodolojinin olmamasından kaynaklanmaktadır.⁷⁰

Sonuç

İslâm tarihiyle ilgili erken dönem kaynakların, geçmişte olup bitenler hakkında bilgiler aktaran araçlar olduğu kabulü, özellikle farklı edebiyat kuramlarının tarih alanına genişlemesinin bir sonucu olarak tartışmaya açılmış, modern edebiyat teorilerinin etkisiyle tarihsel anlatıların hakikat ve kurguyla ilişkisi konusundaki gerilimleri artırmıştır. İlgisini bu alandaki tartışmalara yoğunlaştırmış gözükten Hibri, Abbâsî döneminde yazılan kaynakların gerçekte olanları aktarma kapasitesine ilişkin edebî analizlere dayalı eleştiriler

⁶⁷ Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography*, 3.

⁶⁸ Donner, "Review of Tayeb El-Hibri, *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs* (New York: Columbia University Press, 2010)", *International Journal of Middle East Studies* 43/3 (2011), 571.

⁶⁹ Hibri, "Response to Fred Donner's review of parable and politics in early Islamic History: The Rashidun Caliphs", *International Journal of Middle East Studies* 44/2 (2011), 393-394.

⁷⁰ Torstein, *Husayn, the Mediator*, 61.

ortaya atmıştır. Onun bu tutumunun biçimsel benzerlikten dolayı tarihyazımını, bir metni kurgulamak şeklinde yorumlamasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Kurgusalılığı öne çıkaran edebî eleştiri yönteminin dayandığı ilkelerin genel geçerlik arz ettiğini temellendirmek mümkün gözükmemektedir. Tarihçilik yalnızca olaylarının dökümü veya ilgili dokümanların derlemesinden ibaret olmadığından, tarihçinin anlatıyı inşa ederken romancının kurguda kullandığı bazı anlatı tekniklerine başvurması, bir olayla ilgili rivayetleri farklı şekillerde yorumlayarak aktarması kaçınılmazdır. Bu yönüyle tarihi kaynaklar edebiyat olarak nitelendirilebilirse de onların roman türü edebî eserler gibi bütünüyle kurgular üzerinden inşa edilmediği açıktır. Hibri'nin edebî eleştirinin öncüllerinden kalkış yaparak Taberî gibi klasik dönem tarihçilerin gerçekleri aktarmayı değil, günün meseleleri hakkında yorum yapmayı amaçladıkları sonucuna vardıldıktan sonra, zaman zaman incelediği metinlerden tarihi yeniden inşaaya yönelmesi bir tutarsızlık örneği olarak gözükmemektedir. Bununla birlikte Hibri'nin çabalarının Batılı edebiyat kuramlarının alanının dışındaki metinlere uygulandığında ne gibi problemler üreteceğini örneklemesi bakımından önemli katkılar sunduğu kuşkusuzdur.

Kaynakça

- Altıntaş, Fatma Betül. *Tarihsel Eleştiri Yöntemlerinin Tenkidi ve İslâmî Rivâyetlere Uygulanması*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.
- Boaz, Shohan. *Poetics of Islamic Historiography*. Leiden: Brill, 2004.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh. *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. Thk. Mustafa es-Sekâ vd. Kahire: Matbaa Mustafa el-Elbânî el-Halebî, 1938.
- Chirobocea, Olivia. "Perspectives on the Relation between History and Fiction". *Philologica Jassyensia*, 13.2/26 (2017), 191-202.
- De Certeau, Michel. *The Writing of History*. New York: Columbia University Press, 1988.
- Donner, Fred M. "Modern Approaches to Early Islamic History", *the New Cambridge History of Islam*. Ed. C. Robinson. 1/ 625-647. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Donner, Fred M. *Narratives of Islamic Origins, the Beginning of Islamic Historical Writing*. Princeton: Darwin Press, 1998.
- Eagleton, Terry. *Literary Theory: An Introduction*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.
- Erdemir, G.K. "Yeni Tarihselci Söylem Işığında Bir Disiplin Olarak Edebiyat". *Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24 /95 (2018), 299-312.
- Filizok, Rıza. "Edebi Analiz Nedir?", <http://www.ege-edebiyat.org/docs/454.pdf> 25.07.2016.
- Görgün, Hilal. "Miladi IX. Yüzyılda Bağdat'taki İç Savaşta Ortaya Çıkan "İyiliği Emir, Kötülükten Men Hareketi'nin" Tahlili". *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2019), 189-221.
- Haggler, Aaron M. "The Shapers of Memory: The Theatrics of Islamic Historiography". *Journal of Islamic and Middle Eastern* 5/1 (2019), 1-30.
- Hanaoka, Mimi. *Authority and identity in medieval Islamic historiography: Persian histories from the Peripheries*. New York: Cambridge University Press, 2016.
- Header, Najam. *The Rebel and the Imam in Early Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Hibri, Tayeb. *The Reign of the 'Abbāsid Caliph al-Ma'mūn (811-833): The quest for power and the crisis of legitimacy*. New York: Columbia University, Phd. Thesis, 1994.
- Hibri, Tayeb. *Parable and Politics in Early Islamic History, the Rashidun Caliphs*. New York: Columbia University Press, 2010.
- Hibri, Tayeb. *Reinterpreting Islamic Historiography*. New York: Cambridge University Press, 1999.
- Hibri, Tayeb. *The Abbasid Caliphate: A History*. New York: Cambridge University Press, 2021.
- Hirschler, Konrad. *Medieval Arabic Historiography Authors as Actors*. London and New York: Routledge, 2006.
- Hylén, Torsten. *Husayn, the Mediator. A structural Analysis of the Karbala Drama according to Abu Ja'far Muhammad b. Jarir al-Tabari*. Uppsala: Uppsala University Press, 2007.
- Jenkins, Keith. *Re-Thinking History*. London: Routledge, 2003.
- Judd, Steven C. "Narratives and Character Development: Al-Tabarî and Al-Balādhurî on Late Umayyad History". Ed. Sebastian Günther. *Ideas, Images, and Methods of Portrayal*. 209-226. Leiden-Boston: Brill, 2005.
- Karsic, Fikret. "Textual Analysis in Islamic Studies: A Short Historical and Comparative Survey". *Islamic Studies* 45/2 (Summer 2006), 191-220.
- Kolcu, Ali İhsan. *Edebiyat Kuramları Tanım-Tenkrit-Tahlil*. Ankara: Salkımsöğüt Yayınları, 2008.
- Lassner, Jacob. *Islamic Revolution and Historical Memory: An Inquiry into the Art of 'Abbāsid Apologetics*. New Haven, Eisenbrauns, 1986.
- Lassner, Jacob. *The Shaping of Abbasid Rule*. Princeton: Princeton University Press, 1980.

- Latiff, Osman. *The Cutting Edge of the Poet's Sword: Muslim Poetic Responses to the Crusades*. Leiden: Brill, 2018.
- Leder, Stefan. "Features of the Novel in Early Historiography. The Downfall of Xālid al-Qasrī". *Oriens* 32 (1990), 72-96.
- Leder, Stefan. "Conventions of Fictional Narration". Ed. Stefan Leder, *Story- Telling in the Framework of Non-Fictional Arabic Literature*. Wiesbaden, 1998. 34-60.
- Meisami, Julie Scott. "History as Literature". *Iranian Studies* 33/1/2 (2000), 15-30.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan. *Mürûcû'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher*. Nşr. Kemal Huseyin Mer'î. 3. Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Moore, Stephen D. *Literary Criticism and the Gospels: The Theoretical Challenge*. New Haven, CT: Yale University Press, 1989.
- Noth, Albrecht - Conrad, Lawrence I. *The Early Arabic Historical Tradition*. Princeton, New Jersey: The Darwin Press, 1994.
- Özer, Salih. "Batı'da Hadis Metinlerine Yönelik Edebi Tahlil Denemeleri". *Dini Araştırmalar* 9/25 (Mayıs-Ağustos 2006), 237-264.
- Özer, Salih. "Söz-Eylem Teorisi ve Hadislerin Anlaşılmasına Muhtemel Katkıları". *Kelam Araştırmaları* 11/1 (2013), 37-75.
- Savran, Scott. *Arabs and Iranians in the Islamic Conquest Narrative: Memory and Identity Construction in Islamic Historiography, 750-1050*. New York: Routledge, 2018.
- Stewart, J. Devin. *Review of Islamic Historiography by Chase F. Robinson*. *The American Journal of Islamic Social Sciences* 21/2 (2004), 124-126.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim. 8. Cilt. Mısır: Daru'l-Meârif, 1119.
- Toral-Niehoff, Isabel. "Review of *Parable and Politics in Early Islamic History: The Rashidun Caliphs*". *Journal of the American Oriental Society* 134.1 (2014), 171-172.
- Waldman, Marilyn Robinson. *Toward a Theory of Historical Narrative: A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*. Columbus: Ohio State University Press, 1980.
- Weststeijn, Johan. "Dreams of 'Abbāsīd Caliphs: Suspense and Tragedy in al-Tabarī's History of Prophets and Kings". *Oriens* 38 (2010), 17-24.
- White, Hayden. "The Historical Text as Literary Artifact". Ed. Vincent B. Leitch, *the Norton Anthology of Theory and Criticism*. 1461-1480. W.W. Norton & Company, 2018.
- White, Hayden. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.
- Yeşilyurt, Sami. "Nedim Gürsel'in Romanlarının Yeni Tarihselci Bağlamda Okunması". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4 /1-II (Winter 2009), 1989-2006.